

ازدواج و زناشویی در میان ارامنه اصفهان

مژگان ضیائی^۱

چکیده

در گذشته ارامنه جشن ازدواج را بسیار باشکوه و مجلل برگزار می‌کردند اما امروزه این سنت قدیمی متروک شده و به کلی به دست فراموشی سپرده شده است. نحوه گزینش همسر، روش برگزاری مراسم ازدواج و ویژگی‌های آن، شرایط ساقدوش و وظایف آن همگی از جمله مراسمی هستند که بخشی از آنها به تعبیری از مراسم مسیحیت به شمار می‌روند.

کلیدواژه‌ها: ازدواج، ارامنه، مسیحیت، کشیش، کلیسا

مقدمه

بدون تردید ازدواج از بزرگترین وقایع زندگی هر انسانی به شمار می‌رود، پیوندی تقدیس شده است که در تمام ازمنه و جوامع رایج بوده و در این پیوند که در حقیقت پیمانی است بین زن و مرد، بنای یک زندگی مشترک نهاده می‌شود که موفقیت یا شکست در آن برای هریک از زوجین سرنوشت‌ساز خواهد بود. انسان در سنین مخصوصی به ازدواج احتیاج پیدا می‌کند که نه تنها منفور نیست بلکه بسیار شایسته و پسندیده است و از سوی تمام ادیان الهی مورد تقدیس قرار گرفته است. فلاسفه، علمای علم اخلاق و جامعه‌شناسان هر یک تعاریف مختلفی را بیان کرده‌اند که در زیر به چند نمونه آن اشاره می‌کنیم:

۱- کارلسون در مورد ازدواج چنین می‌نویسد: «ازدواج فرایندی است که به کنش متقابل بین دو فرد، یک مرد و یک زن که برخی شرایط قانونی را تحقق بخشیده‌اند و مراسمی را برای برگزاری زناشویی خود برپا داشته‌اند و به‌طور کلی عمل آنان مورد پذیرش قانون قرار گرفته است، اطلاق می‌گردد.» (Karlsson, 1968:81)

۲- ازدواج یک نهاد فرهنگی است که به پیوندی کم و بیش دائمی بین زن و شوهر حکم می‌کند و به ثمره پیوندشان مشروعیت می‌بخشد. (Good, 1964:45)

۳- دکتر ساروخانی در تعریف ازدواج چنین می‌نویسد: «ازدواج عملی است که پیوند بین دو جنس مخالف را بر پایه روابط جنسی موجب می‌گردد. بنابراین رابطه دو فرد از یک جنس چه موقت، چه دائم ازدواج خوانده نمی‌شود. از سوی دیگر در تعریف ازدواج روابط جسمانی بین دو انسان از دو جنس مخالف به خودی خود کافی به نظر نمی‌رسد چه ازدواج مستلزم قرارداد اجتماعی است که مشروعیت روابط جسمانی را موجب گردد.» (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۲۳)

بنابراین نکته حائز اهمیت در تمامی تعاریف یاد شده یکی مشروعیت و دیگری مقبولیت از طرف جامعه می‌باشد؛ به عبارت دیگر در امر ازدواج حتماً باید شاهد تصویب جامعه باشیم. علت این امر را می‌توان چنین دانست که ازدواج، تنها مربوط به یک زن و مرد نمی‌شود بلکه در سرنوشت افراد دیگر و حتی سرنوشت جامعه مؤثر

است. در همین رابطه عمید زنجانی چنین مینویسد:

«ازدواج و قرارداد ناشی از آن دارای نوعی تقدیس است. برخی تا آنجا پیش می‌روند که تقدس زوجیت و داشتن مشروعیت را مهم‌ترین وجه تمایز آن از دیگر روابط بین انسان‌ها می‌دانند. مسیحیان کاتولیک چنان بر این امر تأکید می‌ورزند که از آن شکست ناپذیر بودن روابط زوجیت را مستفاد می‌کنند و از آنجا که روابط زناشویی و قرارداد آن دارای قداست است پس نباید هرگز دچار شکست یا گسست شود.»

(عمید زنجانی، ۱۳۶۷: ۲۱۵)

همسرگزینی در میان ارامنه

ازدواج برای تمامی انسان‌ها مهم‌ترین و بزرگ‌ترین حادثه در زندگی به شمار می‌رود. ارامنه در قدیم این جشن را بسیار باشکوه و مجلل برگزار می‌کردند اما امروزه این سنت قدیمی متروک شده و به کلی به دست فراموشی سپرده شده است. به همین دلیل نیز بسیاری از نسل جدید ارامنه از این آداب و رسوم هیچ اطلاعی ندارند اما به دلیل وجود مراسم ویژه که ازدواج آنها را بسیار متفاوت از مسلمانان می‌نماید شایسته است تا نگاهی به شیوه کهن ازدواج در بین ارمنیان بینداریم.

در قدیم طرز خواستگاری و مراسم عروسی به کلی با روش سایر ایرانیان شهرنشین مغایرت داشت و بیشتر شبیه عروسی روستائیان بود:

مرسوم بود که دخترها و پسرها در روزهای خاصی مثل جشن مهرگان، جشن خوشه‌چینی یا جشن‌های همگانی دیگر در مزارع و باغات سرسبز نامزد خود را انتخاب می‌کردند. بدین ترتیب که پسر یا دختری که قصد ازدواج داشت، اما به‌طور مستقیم نمی‌توانست نام شخص مورد علاقه‌اش را بیان کند، سوار تاب بزرگی میشد و کسی او را هل میداد و در این حین از او میپرسید «چه کسی را دوست داری؟» و آنقدر او را هل میداد و سؤالش را تکرار میکرد تا مجبور به گفتن اسم شخص مورد علاقه‌اش شود.

سپس مقدمات کار فراهم می‌آمد و حلقه‌های نامزدی رد و بدل میگشت و به صحبت درباره مراسم میپرداختند. در کلیسا کشیشی که مسئول خواندن صیغه عقد بود

قبل از ورود عروس و داماد و مهمانانشان به عطرآگین نمودن و تزئین کلیسا می‌پرداخت و تمامی چراغ‌ها و چهل چراغ‌های کلیسا را روشن میکرد.

ارسالی از خانم هلن آسائوریان (فرهنگیار از ساوه)

با ورود عروس و داماد و مهمان‌ها مراسم شروع میشد. عروس و داماد پیشاپیش همه نزد کشیش میرفتند و مهمان‌ها در عقب ایشان میایستادند و هیچ کس حق صحبت کردن نداشت. هنگام خواندن صیغه عقد، عروس و داماد جلو کشیش زانو زده و کشیش هم صلیبی از جیب خود درمی‌آورد و در تمام مدت خواندن خطبه روی سر عروس میگذاشت: «فرزندانم که طالب پیوستن به یکدیگر از طریق عقد ازدواج می‌باشید؛ بدانید که این عشق الهی است. با توجه به رسم و شرع ازدواج که در بهشت عدن از حضرت آدم آغاز شده است، خداوند بخشنده به انسان فرمود: به معرفت و شناخت بارور و کثیر شوید و زمین را پر سازید نه به ناپاکی و بی‌عصمتی بلکه در بستر پاکی و قداست و عقد زناشویی با ستایش خدای پر جلال و آنچنان که مفهوم ازدواج از

نظر پوئس رسول^۱ که مسیح را داماد الهی و کلیسا را به عنوان عروس مقدس و غیرفانی تشبیه کرده است. گفته شده که مفهوم ازدواج بسیار عظیم است به طوری که در کتاب مقدس آمده است: آنچنان که مسیح کلیسا را محبت نمود، شوهر نیز باید به همسر خود عشق بورزد. چون خدا حوا را از خاک نیافرید بلکه از استخوان پهلوی آدم، که آدم چون غریبه‌ای با او برخورد نکند بلکه به عنوان جزئی از وجود خود بداند و همچنان که مسیح کلیسا را دوست داشت او نیز با همسر خود با محبت رفتار کند و دوست بدارد و به زنان نیز می‌فرماید: همان طور که کلیسا مطیع مسیح است زنان نیز واجب است که مطیع کامل شوهران خود باشند زیرا که شوهر «سر» زن است چنان‌که مسیح نیز سر کلیسا و نجات‌دهنده بدن (کلیسا) است. مفهوم ازدواج خیلی عمیق است با دانستن این حقیقت هر دو شما در عشق الهی استوار بمانید و با تصمیم و اراده شخصی خود متقبل این مسئولیت شده و با عشق و ترس از خداوند بارها و مشکلات یکدیگر را که ممکن است در طول زندگی پیش آید با خشنودی متحمل شوید. قول می‌دهید که این مسئولیت را قبول کنید؟» (و آنها باید بگویند بله قول می‌دهیم و قبول می‌کنیم)

کشیش خطاب به عروس می‌گوید پولس رسول به زن می‌فرماید: مطیع شوهر خود باش. آیا بر طبق شریعت دینی در کلیسای مقدس رسولان قول می‌دهی مطیع شوهر خود باشی؟ زن باید جواب دهد بله قول می‌دهم مطیع باشم. سپس کشیش دست راست زن را در دست راست مرد قرار می‌دهد و می‌گوید طبق حکم خداوندی این زن را به تو می‌سپارم، شما می‌پذیرید از او به نیکی نگهداری کنید؟ مرد جواب می‌دهد بله می‌پذیرم، بله قول می‌دهم. (آراکلیان، ۱۳۷۵: ۴۳)

بعد از اتمام دعا صلیب را از روی سر داماد برمی‌داشت و از او می‌پرسید «آیا حاضری با این فرد (اسم داماد را می‌گوید) ازدواج کنی؟» وقتی عروس جواب «بله» می‌داد، همین سؤال را از داماد می‌پرسید و بعد از شنیدن جواب مثبت از دو زوج می‌خواست حلقه نامزدی را دست هم کنند. سپس از هر دوی آنها می‌خواست که اعتراف کنند «تا آخر عمر با هم باشند تا اینکه مرگ آنها را از هم جدا کند»، پس از

۱. نام یکی از حواریون عیسی مسیح می‌باشد که از قول حضرت مسیح صحبت می‌کند.

انجام مراسم تمام مهمان‌های حاضر در کلیسا به ضیافت عروسی دعوت میشدند و در آنجا به سلامتی عروس و داماد جام‌های شراب را می‌نوشیدند و سپس شام می‌خوردند. این جشن طی هفت روز و هفت شب ادامه مییافت و اگر کسی قدرت مالی بیشتری داشت این جشن تا ده روز ادامه پیدا میکرد.

ارسالی از خانم هلن آساطوریان (فرهنگیار از ساوه)

پس از پایان جشن، عروس لباس عروسیش را درمی‌آورد و آن را با احترام در مکانی نگه می‌داشت و لباس‌های عادی خویش را می‌پوشید. لباس عروسی باشکوه‌ترین خاطره زندگی عروس را به همراه دارد و در سفر باز پسین (سفر مرگ) همین لباس را به تن خواهد کرد. (رائین، ۱۳۵۶: ۶۶)

در گذشته لباس نوعروسان ارمنی از رنگ‌های شاد و جنس مرغوب تهیه می‌شد تا از زنان دیگر متمایز باشد و شامل چند تکه بود: ۱- سربند که دو تکه بوده، اول روسری کوچکی که دور سر عروس بسته می‌شد و یک پیشانی‌بند به نام «چاکت کاپ» (Ĉaket kâp) که جلو پیشانی عروس قرار می‌گرفت و توسط روسری محکم می‌شد.

- دوم «لاچیک» (لچک در زبان فارسی) می‌باشد که روی روسری کوچک قرار داده می‌شد و اندازه آن بسیار بزرگ بود و تا روی شانه‌ها گاهی تا کمر عروس را در برمی‌گرفت، جنس آن را برای نوعروسان از ابریشم سفید انتخاب می‌کردند.
- ۲- دهن‌بند یا «شماخ» (šamâx) (پارچه‌ای آهاردار شبیه به ماسک‌های امروزی) که روی دهان عروس را می‌گرفت. این دهن‌بند به خاطر جلوگیری از صحبت عروس با مادرشوهرش بود.
- ۳- پیراهن یا «شاپیک» (šapik) که تقریباً راسته بود و اندازه آن تا زیر زانو می‌رسید و جنس آن از مخمل و به رنگ قرمز بود که معمولاً عروس یک تن‌پوش ساده زیر آن به تن می‌کرد.
- ۴- لباسی جلو باز شبیه کت که «میتان» (mitân) می‌نامیدند اما از کت بسیار بلندتر بود و تا زانوی عروس می‌رسید، جنس آن از پارچه‌های مرغوب و به رنگ‌های قرمز، سبز یا آبی لاجوردی بود.
- ۵- شلوار که به آن «تنبان» می‌گفتند و معمولاً به رنگ‌های تیره همچون سبز، آبی و ... بود.
- ۶- دمپائی یا «ماشیک» (mâsik) به پا می‌کردند که سر آن به طرف بالا برگشته بود و از چرم قرمز تهیه می‌شد. برای تزئین لباس عروس از انواع و اقسام سکه‌ها و پول‌های قدیمی در پیراهن، کت و حتی سربند استفاده می‌کردند.
- در گذشته‌های دور مرسوم بود عروس و داماد کمترین شناخت را نسبت به یکدیگر داشته باشند ولی بعدها این رسم تبدیل به شناخت نسبتاً کامل زوجین از یکدیگر شد. از مراسم دیگر عدم حضور پدر عروس در کلیسا، هنگام خواندن صیغه عقد بود. علت هم این بود که عروس به هر دلیلی که با این ازدواج مخالف بود، با اصرار خانواده خود یا داماد و ... باید به این ازدواج تن میداد و نمی‌توانست رو در روی پدرش بایستد و بگوید «من به زور ازدواج نمی‌کنم».
- پس از جاری شدن صیغه عقد، عروس از سه تا هفت سال با مادر شوهرش هیچ صحبتی نمی‌کرد. علت این امر هم احترام و تکریمی بود که عروس برای مادر شوهرش قائل می‌شد. حتی اگر از طرف مادر شوهر به او آزار و اذیتی می‌رسید به خاطر احترام

به او، عروس هیچ صحبت یا واکنشی از خود نشان نمی‌داد و بعد از گذشت هفت سال با مادرشوهر صحبت و رابطه برقرار می‌کرد. (کشیش باقومیان، ۱۳۸۳: مصاحبه) امروزه نحوه همسرگزینی نسبت به زمان‌های گذشته تفاوت کرده است و وجود چند نکته حائز اهمیت است:

موضوع اول گزینش همسر است: پسران و دختران ارمنی نسبت به گذشته شناخت کاملی از هم پیدا می‌کنند. آنها به مدت دو سال ارتباطی دوستانه دارند و بعد از گذشت این زمان، شش ماه دوران نامزدی خویش را سپری می‌نمایند. در تمام این مدت دو سال و نیم علاوه بر رفت و آمد خانوادگی برای شناخت بیشتر از یکدیگر اقدام به کارهایی جمعی و دیگر امور می‌کنند تا آنها را بهتر به همدیگر معرفی نماید. به همین دلیل نیز بعد از ازدواج، اغلب مشکلی با همدیگر ندارند و این امر به خاطر شناخت بهتر پسر و دختر نسبت به هم در پیش از ازدواج است. (آقای میناسیان، بهار ۸۳: مصاحبه)

نتایج تحقیق نگارنده در سال ۸۴ نشان می‌دهد که ۶۴٪ خانواده‌ها با شناخت کامل از یکدیگر اقدام به ازدواج کرده‌اند و ۳۶٪ بقیه نیز آشنایی نسبی با فرد طرف مقابل خود داشته‌اند و هیچ زوجی وجود ندارد که بدون شناخت از هم با یکدیگر ازدواج کرده باشند.

ذکر این نکته ضروری است که در میان ارمنه طلاق وجود ندارد مگر در مواردی که قانون تشخیص دهد. در مراجعه به کلیسا و نظرخواهی از صاحب‌نظران و دست اندرکاران امور ازدواج دو علت برای طلاق مجاز شمرده می‌شود:

- ۱ - خیانت به یکدیگر
 - ۲ - اعتیاد یکی از زوجین
- تنها در این دو مورد و در صورتی که به تشخیص و تأیید مقامات ذی‌صلاح قانونی برسد حکم طلاق از طرف کلیسا جاری می‌گردد و در غیر این صورت تحت هیچ شرایطی طلاق انجام نمی‌گیرد.

با توجه به آنچه ذکر شد (طولانی بودن مدت ارتباط پسران و دختران در قبل از ازدواج و عدم وجود طلاق) افرادی که قصد ازدواج با یکدیگر را دارند، نهایت دقت و

ازدواج و زناشویی در میان ارامنه اصفهان ❖ ۲۰۱

توجه را مبذول می‌دارند. آمارهای به دست آمده توسط نگارنده در سال ۱۳۸۴ در این زمینه نیز مؤید همین امر است؛ از میان ۳۰۰ نمونه برگزیده ۸۷٪ پاسخ‌دهندگان به تفاهم و علاقه زیاد نسبت به همسرانشان اذعان داشته‌اند و ۶٪ باقیمانده نیز تفاهم نسبی را عنوان نموده‌اند، عدم تفاهم یا تنفر میان زوجین وجود نداشت که این امر حاکی از شناخت عمیق خانواده‌ها قبل از هر اقدامی است. این امر مصداق کامل علاج واقعه قبل از وقوع است که به دلیل عدم وجود طلاق، زوجین باید یک عمر علی‌رغم میل باطنی همدیگر را تحمل کنند.

موضوع دوم سن ازدواج می‌باشد. در قدیم به مسئله سن توجه زیادی نمیشد اما امروزه سن مورد نیاز برای ازدواج دختر ۱۵ سال تمام و برای پسر ۱۸ سال تمام است و اگر سن آنها از این میزان کمتر باشد کشیش خطبه عقد را نمی‌خواند و ازدواج صورت نمی‌گیرد. (باقومیان، ۱۳۸۳: مصاحبه) در حال حاضر ۶۰٪ ارامنه سن مناسب ازدواج را برای پسر بین ۲۵-۳۰ و برای دختر ۲۳-۲۰ می‌دانند. جدول سنی تنظیم شده توسط نگارنده در سال ۱۳۸۴ نشان می‌دهد که از ۳۰۰ مورد برگزیده شده ۷۰٪ مردان سنی بین ۲۳-۳۰ سال و ۸۰٪ زنان نیز سنی بین ۱۹-۲۶ سال داشته‌اند. بنابراین طبق آمارها مسئله زودرسی ازدواج وجود ندارد و اگر هم مواردی یافت شود مربوط به افراد مسن و نسل قدیم است و مسئله دیررسی ازدواج هم بسیار نامحسوس می‌باشد. به‌طور کلی آدابی که در امر ازدواج هر فرد ارمنی نقش بسیار مهمی دارد عبارت است از:^۱

۱. ازدواج هر فرد ارمنی حتماً باید در کلیسا انجام شود.
۲. مراسم شناخت پسر و دختر از هم و نامزدی باید انجام گیرد و سپس ازدواج صورت گیرد.
۳. بین ارامنه ارتدکس زوج انتخاب شده باید هفت نسل دور باشد به عبارت دیگر هیچ خویشاوندی بین آنها وجود نداشته باشد.

۱. شایان ذکر است که شرایط و نحوه برگزاری مراسم ازدواج برای تمام ارامنه ساکن ایران یکسان می‌باشد. (دفتر ۱۹ ازدواج ارامنه، سردفتر کشیش هاگوپ آراکلیان، ۱۳۸۷/۴/۲۵)

۴. در هنگام ازدواج وجود یک نفر ساقدوش (کاور^۱) در کلیسا که انجیل را بالای سر زوجین نگه دارد و در موقع فرزنددار شدن زوجین، فرزندشان را غسل تعمید^۲ دهد، الزامی است.
۵. ازدواج موقت در آیین ارامنه وجود ندارد.
۶. هر مرد فقط می‌تواند یک زن داشته باشد.
۷. مهریه وجود ندارد.
۸. جهیزیه توسط مرد به خانه آورده می‌شود و زنان تنها به بردن وسایل اتاق خواب بسنده می‌کنند اما هرچه در خانه زوجین وجود دارد مربوط به همه اعضا است و مال من یا مال تو وجود ندارد.
۹. روز ازدواج باید غیر از شب و روز یکشنبه یا عید مربوط به حضرت مسیح یا حضرت مریم باشد.
۱۰. روحانیون کاتولیک اعم از مرد یا زن حق ازدواج ندارند. کشیش‌های ارتدکس حق ازدواج دارند اما پیشوایان مذهبی چنین حقی ندارند و برای پروتستان‌ها اعم از زن یا مرد تارک دنیایی معنا ندارد.
۱۱. هنگام برگزاری مراسم ازدواج به غیر از روحانیون هیچکس حق صحبت ندارد.
۱۲. در تمام مراسم زن‌ها باید با سرپوشیده (کلاه یا روسری) و مردها بدون کلاه باشند و نباید دست بر پشت دست بگذارند یا دست را در جیب فرو کنند. موقع نشستن هم نباید پا را روی پا بیندازند.
۱۳. طلاق بین ارامنه ارتدکس فقط توسط مقامات قانونی صورت می‌گیرد. (میناسیان، ۱۳۷۹: ۷)

1. Kavor

۲. دو تا سه هفته بعد از تولد کودک، طفل همراه پدر، مادر، ساقدوش و دیگر خویشاوندان به کلیسا برده می‌شود. کشیش بچه را با دعای مربوطه تطهیر و سه مرتبه داخل حوض کوچکی که در قسمت محراب قرار گرفته فرو می‌کند و بعد با روغن مقدس (مورون muron) روی قسمت‌هایی از بدن نشانه می‌گذارد و او را به ساقدوش می‌دهد.

در مجموع باید گفت امروزه مراسم ازدواج به سادگی و بدون تشریفات انجام می‌گیرد. در مصاحبه انجام شده با ۳۰۰ نفر در سال ۱۳۸۵، ۸۸٪ علت این امر را هم‌رهائی از هزینه‌های سنگین و هم از آداب و رسوم قدیمی و سنتی و همسو شدن با تحولات جامعه امروزی می‌دانستند. این موارد بخصوص از جانب جوانان ارمنی مد نظر قرار می‌گیرد. مصاحبه و مشاهده رفتارهای اجتماعی ارامنه نیز مؤید همین امر است.

موضوع سوم برنامه‌ریزی و اخذ تصمیم در خانواده می‌باشد: روستانشینی تقریباً برای ارامنه وجود ندارد و حدود ۹۸٪ آنها شهرنشین می‌باشند. اما با این حال ارامنه و به خصوص ارامنه اصفهان از سطح زندگی بالایی برخوردار نیستند. به عنوان مثال در زمینه امکانات رفاهی معمولاً از وسایل لوکس و گران قیمت استفاده نمی‌کنند و همین قدر که این وسایل بتواند احتیاجات روزمره آنها را برآورده سازد و رفع نیاز نماید، برای آنها کافی است. به‌طورکلی افراد هر چه دارند متعلق به همه اعضای خانواده است و تمام افراد در برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری‌های خانواده شرکت دارند البته اختلاف نظر میان جوانان و نسل قدیم وجود دارد ولی در عین حال احترام نسل قدیم و بهره‌گیری از عقاید و نظرات آنها در امور زندگی بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد و بر همه واجب است. این مورد به حدی در بین خانواده‌ها جا افتاده که مسئله گذاشتن افراد در خانه سالمندان کمتر انجام می‌گیرد. (شاه نظریان، ۱۳۸۴: مصاحبه)

جمع‌بندی

ارامنه به عنوان یکی از اقوام ایرانی مراسم و آداب و رسوم ویژه خود را در امر ازدواج دارا هستند. نحوه انتخاب عروس، نحوه برگزاری مراسم عقد، خطبه عقد، نحوه برگزاری مراسم عروسی و شیوه برخورد با والدین همسر، همگی ویژگی‌های آداب عروسی در میان این قوم را نشان می‌دهد. شاید یکی از ویژگی‌های بارز آداب و رسوم ازدواج ارامنه، شناخت نسبتاً کامل زوجین از یکدیگر می‌باشد. این شناخت که باعث عمیق‌تر شدن محبت میان زوجین می‌شود آمار طلاق و جدایی را در میان ارامنه به حداقل رسانده است. تفاهم و عشق و علاقه زیاد میان زوجین ارمنی (۸۷ درصد) هم

تأییدی بر این مسئله می‌باشد. هرچند آرامنه به دلیل مسیحی بودن آداب و رسوم خاص خود را دارند اما به نظر می‌رسد این مراسم از موج جهانی شدن و یکسان‌سازی در امان نمانده و تغییرات زیادی را متحمل شده است.

منابع

الف) منابع فارسی

۱. آراکلیان، هاگوپ (۱۳۷۵) هدف ازدواج ، ترجمه مگردیچ زرگریان، اصفهان: انتشارات کلیسای وانک.
۲. رائین، ا (۱۳۵۶) ایرانیان ارمنی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳. ساروخانی، ب (۱۳۷۲) مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده ، تهران: انتشارات سروش.
۴. عمید زنجانی، ع (۱۳۶۷) حقوق اقلیت‌ها، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
۵. میناسیان، ل (۱۳۷۰) ارمنیان ایران، اصفهان: انتشارات کلیسای وانک.
۶. میناسیان، ل (۱۳۷۹) نظری به آئین مذهبی ارمنه ارتدکس، چاپ سوم، اصفهان: انتشارات کلیسای وانک.

ب) منابع انگلیسی

1. Good. w(1964) " World Revolution in ",Free Press, New York.
Family
2. karlsson.G(1963) "Adaptability and Communication in Marriage" ,
Totowa (N.j) Bedminster Press (2' edition).

ج) مصاحبه‌ها

۱. باقومیان، کشیش، بهار ۱۳۸۳.
۲. دکتر شاه‌نظریان، (هرایر)، استاد دانشکده ارمنولوژی، بهار ۱۳۸۳.
۳. میناسیان (لئون)، مسئول سابق کتابخانه کلیسای وانک، بهار و تابستان ۱۳۸۳.